

FÜRDŐÉLET ÉS MARKETING ERDÉLYBEN A DUALIZMUS KORÁBAN

¹Nagy Benedek

¹egyetemi adjunktus, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar;
nagybenedek@uni.sapientia.ro

DOI: 10.15170/TVT.2023.08.02.04

Absztrakt

Cikkünk szintézis a korábbi történeti munkákból, melyek az erdélyi fürdők történetét dolgozzák fel, ugyanakkor a korszak marketingeszközeinek elemzése. A megelőző 17-18. századi erdélyi fürdők helyzetéből kiindulva részletesen vizsgáljuk a 19. századi erdélyi fürdők helyét és szerepét a reformkori, majd dualizmuskori Magyarországon. A cikkünkkel szeretnénk rámutatni arra, hogy az erdélyi fürdők, bár némileg elmaradva indultak fejlődésnek a Monarchia, de főleg a más európai hasonló fürdőkhöz képest, viszonylag gyorsan és jól átvették a fürdőkultúra fontosabb elemeit. A marketingeszközök terén három fontosabb tényezőcsoportot azonosítunk be, a presztízs értékű látogatásokat, a tudományos és más dolgozatok hatását, valamint a tulajdonképpen reklámokat, hirdetéseket és képeslapokat mutatjuk be. A cikkünk befejező része a 20. századi átalakulásokat és ezzel a korszakra jellemző fürdőéletnek a megszűnését vázolja fel.

Kulcsszavak: Erdélyi fürdők, fürdőélet, fejlődés, marketingeszközök.

*Benyújtás ideje: 2023. május 1.
Elfogadás ideje: 2023. június 21.
Közlés ideje: 2023. június 30.*

BATHING LIFE AND MARKETING IN TRANSYLVANIA DURING THE DUALISM ERA

Abstract

This article is a synthesis of previous historical works on the history of Transylvanian baths, and an analysis of the marketing tools of the period. Starting from the situation of Transylvanian baths in the preceding 17th and 18th centuries, we examine in detail the place and role of Transylvanian baths in the 19th century in Hungary. The aim of our article is to show that the Transylvanian baths, although somewhat lagging behind the Monarchy, and especially the other European baths, adopted the main elements of bathing culture relatively quickly and well. Three main groups of marketing tools are identified: prestige visits, the impact of scientific and other studies, and advertising, advertisements and postcards. The concluding part of our article outlines the transformations of the 20th century and with them the demise of the typical bathing life of the period.

Keywords: Transylvanian baths, bathing life, development, marketing tools.

*Received: 1 May 2023
Accepted: 21 June 2023
Published: 30 June 2023*

1. Bevezető. Előzmények: a 17-18. századok fürdőélete

A 16-18. századok során egy furcsa fürdőellenes hangulat kerekedett felül Nyugat-Európában. A polgárosodás csirái vagy a prűdebb erkölcsi felfogások egyaránt lehettek okai annak, hogy az emberek a különböző betegségek terjedését, beleértve a vérbajt is, vélték felfedezni a fürdőzésben és a fürdővízben. Ugyanakkor néha a koedukált, nők és férfiak együttes fürdéséről (akár meztelenül) is találunk korabeli beszámolókat, bár ez inkább a kivételnek számított, és jellemzően az alacsonyabb társadalmi osztályok esetében fordult elő. Ezzel egyidejűleg, részben az empirikus megfigyeléseknek, részben pedig a fejlődő vízelemzések, általában véve pedig a tudományos ismeretek és a kémiai elemek élettani hatásának alaposabb megismerése következtében, egyre inkább az ásványvizek ivókúra céljából történő felhasználása terjedt el. A felvilágosodás kora a 18. században egyre nagyobb figyelmet szentelt az ásványvizek összetételének és élettani hatásainak, ez Magyarországon sem történt másként. Mária Terézia idejében elkezdődött az orvosképzés a nagyszombati egyetemen (1769), 1772-ben pedig a királynő megbízásából H. J. Crantz először vette számba a birodalom egészségügyi szempontból értékes forrásait (KÓSA 1999). Erdélyben már a középkor óta ismerték és helyileg használták is a források vizét, néhány helyszínen már a fürdőzés is meghonosult (pl. Algyógyon). Ezek inkább lokális jellegűek voltak és nem egy kialakult fürdőkultúra részének tekinthetők, tehát a fürdőzés még nem volt rendszeres, és nem a tudományos ismeretek által is igazolt, a mindennapi életmódba beépült tevékenységnek számított.

Alapvetően azonban a 19. század előtti korszak még nem kedvezett a fürdőtelepekre való utazásnak. Az utazás jellemzően több napot vett igénybe, a tartózkodás is sokba került, a több hetes ivókúra pedig nem feltétlenül tűnt jó befektetésnek, még a módos nemességnek sem, amiatt is, mert a fürdőhelyen, a fürdőzés sporadikus elterjedtsége okán, igazából nem sok esély volt hasonló vagy magasabb társadalmi rendből származó vendégekkel találkozni. A Habsburg birodalom területén ugyanakkor az ásványvizeket különböző városokban kezdték forgalmazni kereskedelmi célból. A fürdőzést fokozatosan lehetővé tevő fejlődés – főként a fürdőhelyekre való utazás és társasági élettel egybefonódó kúrák, ivókúrák – akkoriban még az ország nyugati felében volt jellemző. Erdélyben a fejedelemség kora után még zavaros idők jártak, viszonylagos lemaradás jellemezte a vidéket, ahová a különböző fejlesztések is nehezebben jutottak el. Az erdélyi útviszonyok jóval több nehézséget támasztottak, mint az Alföldön, a birtokviszonyok pedig sokszor szétapróztak voltak. Így jellemzően csak kis és közepes méretű fürdők jelentek meg, különösen Erdély keleti felében, a Székelyföldön. Kezdetben csupán a nemesség próbálgatta a divatosra váló tavaszi tisztítókúrákat. Egy ilyen kúra a reggeli órákban kezdődött, 4-5 liter „savanyúvíz elfogyasztásával” és esetleg más víz- és hashajtó szerekkel is társult (FEHÉR 2016). Néha a fürdőzés is megjelent, illetve a nem teljesen veszélytelen érvágás gyakorlata. Az ivókúra fürdőzéssel szembeni elsőbbségének tényét megtudhatjuk egy másik korabeli utazási naplóból is, melyben az író három heti tartózkodása alatt napi szintű ivókúrát folytatott, de csak háromszor fürdött meg a lábfájása gyógyítása érdekében. A fürdők persze nem csak a testi megújulás és a felfrissülés helyszínei voltak: már ebben az időben fontos találkozóhelyek voltak, kapcsolatépítési lehetőségeket tartogattak a nemesek, klerikusok és más előljárók számára, különösen az akkor már jobb kiépültséget és ennél fogva nagyobb forgalmat bonyolító fürdők esetében. Algyógy, Herkulesfürdő és a Nagyvárad melletti Szentmárton község fürdője (ma Félixfürdő) számítottak fejlettebbnek ebben az időszakban.

II. József uralkodása alatt az egészségügyi és fürdőügyi szabályozások folytatódtak. A fürdőfejlesztés állami feladattá vált, akárcsak a vízelemzések és források befogása, esetenként a palackozás fejlesztése. A kor divatja is meghatározta az utazással, sajátosan pedig a fürdőhelyekkel szembeni viszonyt. A hegyvidék, a természet, az erdők immár nem veszélyes helynek számítottak (ld. pl. ABERTH 2013), mint a középkorban (amikor még a természetfelettinek vélt természeti elemekkel, erőkkkel kellett megküzdenie az embernek),

hanem egy olyan dimenzió, melyet a városiasodó, polgárosodó vagy egyre többet palotákban és rendezett barokk kertekben élő arisztokraták örömmel fedeztek fel, újra megtalálva a látványos hegyvidéki tájban a szépet és jót, a természet adta gyógyulási lehetőséget. Fokozatosan kialakult egy érzelmi viszonyulás a természeti tájhoz, az emberek kezdték felfedezni, hogy az idegenben tartózkodás új kapcsolatok, ismeretségek megszerzésének lehetőségét is rejtegeti. Az újuló, fejlődő fürdőhelyek nem csak a spártai ivókúrára szolgáltak, hanem egyre színesebb társasági és szórakozási lehetőséget nyújtottak az ottartózkodás alatt. Megfigyelhető, hogy a birodalomban a természet iránti rajongás és a tudományos megközelítés igénye néha ütközött a túlbuzgó vallásos-katolikus szemlélettel, máskor pedig a kultikus misztikusság beépült a vallásos társadalom rendjébe. Ez utóbbira jellemző, hogy a korszak klasszicista építészeti stílusát, antik világra egyértelműen utaló formavilágát helyenként keresztel díszítették (pl. a marienbadi Kreuzbrunnen). Természetesen a vallásos érzületek mellett babonák is éltek ebben az időszakban. Jó példa erre Herkulesfürdő, ahol a román parasztok a kút vizét mindenféle babonás módon, pl. a szobrokról lekapart porral elvegyítve használták, lehetőleg a reggeli órákban, mert a forrás szellemei ekkor a legaktívabbak (KÓSA 1999). Herkulesfürdő, bár nem a történelmi Erdély, hanem a Bánság része, egyike azon kevés fürdőtelepüléseknek, mely már a 18. században fejlődésnek indult. 1737-ben egy ókori Herkules-szobrot tártak fel a településen (erről kapta később a mai nevét is), amikor a határvidék parancsnoka, Hamilton gróf három fürdőt építtetett a feltárt források köré. A fürdőépületek mellé kaszárnya, tiszteli lakások és egy kápolna is épült. A fürdőépületeket a 18. század végén tovább bővítették (WIRTH 2011).

Érdekes vizsgálni a vallásosság és a gyógyulás viszonyát Erdélyben is, ahol köztudott az ekkor már közel fél évezredes hagyományú vallási tolerancia. Jellemző volt a régióra a gyógyvizekkel szemben táplált félig vagy egészen vallásos misztikus viszony, a gyógyulás csodaszerű értelmezése, ezáltal elmondható, hogy némiképp szakrális jelentőséget is tulajdonítanak ezen vizeknek. E kultikus viszonyulás egyébként napjainkban is fellelhető helyenként. Félreeső forrásoknál (pl. Bálványoshoz közeli forrásoknál vagy Oroszhegyen az Urusos kútnál), melyeket ma többnyire csak a helyiek használnak, a fákra, bokrokra felkötözött színes rongyok mutatják azt a régi szokást, mely szerint a gyógyító vízbe mártott ronggyal kell a beteg, sebes végtagot vagy testrészt megmosni, de a betegséget hordozó, ártó rongyot ott kell hagyni a forrás környékén, hogy ne vigye haza azt a gyógyulásra számító beteg (ld. bővebben BARNA 2014, GRYNÆUS 2002). De az is lehet, hogy ezeket már csak beidegződött szokásként gyakorolják, a szellemi-vallásos meggyőződés időközben elmaradt. Több helyen is bizonyos fürdőző helyszínek búcsújáró célponttá váltak. Egyik ilyen helyszín a Kolozs megyei Jegénye, ahol az egyik forrásnak vizét maga az egyház is kanonizálta, mint szembajokra alkalmas gyógymódot (később kiderült, hogy alaptalanul). A másik helyszín a mai Félixfürdő lehetett volna, mely egyébként nem a történelmi Erdély, hanem a partiumi Bihar megye területén, Nagyvárad mellett található. Korábban ezt Szent Márton bányának nevezték, e középkorban is ismert gyógyhatású fürdőt éppen egy katolikus szerzetes, premontrei kanonok Helcher Félix építtette ki, akiről később elnevezték a fürdőhelységet. Az itteni fürdőt látogató különféle népek ezt a helyet (is) kegyhelynek tekintették, de az egyház nem fogadta el, mint csodatevő helyszínt (bár ennek bizonyos gyógyhatásai ma már igazolhatóak).

A székelyföldi ásványvizes lelőhelyek már a 17-18. századokban ismertek voltak. Közismert volt, hogy ezek a helyek gazdag ásványvízforrásokban és más (pl. mofetta, sósvíz, esetleg hévizek) erőforrásokban bővelkednek, ismert volt e helyek sokfélesége, színessége, táji-természeti egyedisége. Mindazonáltal a források vegytani elemzése és fejlesztése csak a 18., de inkább a 19. században kezdődött el. A 18. században csak ritkán és csak kevés erdélyi fürdőhelyre érkeztek fizetőképes vendégek, a gyógyulásra vágyó tehetősebbek ekkor még a birodalom más fürdőit használták.

Az egyik jelentős korai fürdőhely Székelyföldön Előpatak volt, mely már a 18. század második felében elkezdett kiépülni. Gr. Nemes János királybíró épített először nyaralóházat a források közelében, 1770-ben. Fürdőtársaság és fürdőépületek a fürdőhelyen azonban csak a 19. században létesültek.

Egy másik korai fürdő Székelyföldön Borszék lehetett, melynek felfedezését egyes források gr. Bánfi Dénesnek tulajdonítják 1773-ra időzítve, de Orbán Balázs szerint (ORBÁN 1871) ez téves adat, hiszen több korábbi dokumentum jelzi, hogy itt már a határőrvidék laktanyái, sőt fürdőházak is lehettek a 18. század korábbi évtizedeiben. Bethlen Farkas Historiája (1847) említi, hogy 1594-ben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem a borszéki Lobogó-forrás vizével kezeltette köszvényes lábát, melyet vasabroncsos hordókban szállítottak Gyulafehérvárra. A Borszék mezejeként ismert hely ekkor még nem volt lakott terület, de számos forrásának jótékony hatását már széles körben ismerték (FARKAS 2018). Az igazi fejlesztések azonban 1804 után kezdődtek el, amikor Zimmethausen Antal bécsi geológus bérbe vette a telepet a szárhegyi és ditrói közbirtokosságoktól és palackozó üzemet létesített.

A fenti két nagyobb mellett több kisebb fürdőhely is kialakult, mint a mai Uzonkafürdő helyén a Pisztrangos, a székelyszáldobosi fürdő vagy a Korond község mellett fekvő Árcsófürdő, melynek vizét már a 18. században használták, sőt távolabbi helyekre is szállították. A 18. század közepén a helyet megvásárolta a Molnos család, és oly módon fejlesztette, hogy a 19. század elejére az erdélyi nemesség egyik kedvenc fürdőhelyévé vált.

Általánosan elmondható, hogy az erdélyi fürdőzés a 18. században még kezdetleges, és csak a nemesi rangban élők számára volt elérhető tevékenység, amely főleg ivókúrákra szorítkozott. Ürögdi Nagy Ferenc (1804-1876) kolozsvári református kollégiumi tanár valamikor a 19. század elején, a kovásznai fürdőkre vonatkozóan utazási naplójában tett megállapítása talán érvényes lehetett a korábbi állapotokra is: *„A fürdői lakok, ha nem is kényelmesek, de tűrhetőek. Nagyobbára úgy vannak bútorozva, mint azon vendégfogadók, hová ritkán vagy nem is várnak vendéget. A szolgálat restül megy”* (EGYED 1973:97).

2. A kibontakozás és a fénykorszak: a hosszú 19. század

A 19. század a monarchia fürdőinek igazi fellendülését hozta el. I. Ferenc császár hathatósan támogatta a fürdőfejlesztést, az ő korában indult virágzásnak Karlsbad és Marienbad, Franzensbadot pedig éppen róla nevezték el. A Bécs melletti Baden bei Wien pedig célzottan a császári igények és jelentős újjáépítési törekvések (egy század eleji tűzvészt követően) alanyává vált (KÓSA 1999). A korabeli fürdők sokfélék voltak, az egyik véglet az igencsak fejlett, a kor elvárásainak nemzetközi szinten is megfelelő ún. „Nobelbad”-ok jelentették, a másikat pedig az egyszerű, helyi jelentőségű „parasztfürdők”. (KÓSA 2016). A fejlettséget, vonzerőt a források összetétele, gyógyhatása és a természeti táj formái mellett tehát az épületállomány minősége, sokfélesége és volumene is meghatározta. A kor elvárása volt, hogy a fürdőhelyeken mindenekelőtt szépen befedett, jól megközelíthető forrásbefogások legyenek, sokféle szálláshely (a vendégszobáktól az elegáns szállodáig, melyek étkezést is biztosítottak), fürdőház és/vagy kültéri ún. tükörfürdő álljon rendelkezésre (strand, esetenként pedig kútház, mely nemcsak védte a forrásokat, hanem meg is jelölte egy látványos épülettel az értékes gyógyvizek eredetét, forrását). A magasabb színvonalat az ún. kúrszalon képviselte, amely a társasági életnek, hangversenyeknek, báloknak vagy a mindennapi találkozásoknak adott helyet. Fontos szerepe volt továbbá a kúrpark- vagy fürdőparknak is, amely a fürdőzésen és ivókúrán túlmenően a korabeli polgárok üdülése esetében lehetőséget nyújtott a mérsékelt testmozgással, sétával és egyben a társalgással egybekötött ismerkedésre is. A legtöbb tóként koncentráló, gazdag üdülőhelyeken nemcsak park, hanem már a fedett ivócsarnok, kollonád is megjelent, mely szintén az ivókúra ideje alatti sétáknak adott helyet, illetve természetesen a nagyon fontos társasági életet is szolgálta rossz idő esetén is.

Az erdélyi és azon belül a székelyföldi fürdők kisebb mértékben a reformkorban, de főleg a század második felében indultak fejlődésnek. A központi kormányzati támogatás ritka volt (kivételt képez Vízakna, ahol viszonylag későn, a 20. század elején egy remek szecessziós stílusú fürdőépület épült fel), általában közbirtokossági vagy magánbirtokban levő telepek léteztek, amelyeket esetenként vállalkozóknak adtak bérbe, több-kevesebb sikerrel. Néha a patriarchális módon a fürdőket felpártoló vagy bérbevevő nemesek (pl. br. Apor Gábor Bálványosfürdőt, Pótsa József főispán Kovásznát vagy Orbán Balázs Szejkefürdőt) adták meg a kellő lendületet a fürdőfejlesztéseknek. Sok esetben részvénytársasággá alakult a fürdőket életető vállalkozás, ami kedvező hatással volt a székelyföldi fürdők fejlődésére (KÓSA 2009).

A fürdőkultúra fokozatos fejlődését azonban nemcsak a növekvő beruházások, sikeres tulajdonlasi és vállalkozási formák hozzák el, hanem akárcsak máshol is Európában, egy sor társadalmi és gazdasági átalakulás, változás is, amelyek közül hármat emelünk ki. Az első a polgárosodás, amely jelentős késéssel, de Erdélyben is tetten érhető a 19. században. A korábbi nobilis réteg mellett megjelent a középpolgárság: tisztviselők, katonatisztek, ügyvédek, értelmiségiek, kiskereskedők, iparosok, akiknek az életvitele immár jelentősen különbözött az arisztokraták zárt életmódjától, de a parasztság földművelő életmódjától is. A szabadidő egyre jobban elvált a munkaidőtől, mondhatni ebben a korszakban „találják fel” a szabadidőt, amelyet tényleges pihenésre, kikapcsolódásra és szocializációra lehet fordítani (LÖVEI-KALMÁR 2020, WIRTH 2011). A másik változás az orvostudomány és tekintélyének, elismertségnek az elterjedése volt. Bár az orvosi képzés már a 18. század végén elkezdődött, a fürdőorvosok megjelentek sok helyen, de a fürdőzés gyógyhatásainak szakszerű kezelése igazából a 19. században lett általános gyakorlat. Prießnitz Vinzenz híres gräfenbergi fürdője és sikeres hidegvíz-módszerei mindenképp mérvadóak voltak e tekintetben, hiszen a pesti egyetemen több orvostudományi értekezés készült erről, amelyeket ki is adtak. Hasonlóképpen, Sebastian Kneipp (1821-1897) kidolgozta a ma is ismert Kneipp-kúrát, de a magyar Boleman István (1843-1905) vihyei fürdőorvos vagy Chyzer Kornél (1836-1909) bártfafürdői orvos is a korszak meghatározó egyéniségeinek, elismert szakembereinek számítottak. A kémiai kutatások is ebben a korszakban kezdtek megjelenni a Monarchia keleti részeiben is, amelyek közül meg kell említeni a Magyar Tudományos Akadémia 1845-ben meghirdetett pályázatára készült munkát: *A két magyar haza első rangú gyógyvizei és fürdőintézetei* (Pest, 1848), amelyet Török József készített el, és évtizedekig alapmunkának számított (KÓSA 1999). Erdélyben Dr. Hankó Vilmos vegyész (1854-1823) készített hasonló átfogó munkát, amely 1891-ben jelent meg Kolozsváron, „Az Erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása” címmel.

A harmadik tényező, mely hozzájárult a 19. században a turizmus és azon belül a gyógyturizmus, a fürdőhelységek fellendüléséhez, a közlekedés fejlődése volt. A korszerű utak kiépülése (1876-ban – relatív későn – a közegészségügyi törvény írta elő a fürdőhelységeket érintő utak kiépítését) megkönnyítette a szekeres vagy postakocsis megközelítést, amely a korszak fürdővendégei jelentős részének még mindig a fő utazási módozat volt. A vasút persze sokkal gyorsabb és sokkal kényelmesebb megoldás volt – amennyiben az kiépült az illető fürdőhelyig vagy annak közeléig (pl. Siófok, Balatonföldvár), ez legtöbb esetben azonban csak későn, a század utolsó negyedében (pl. Előpatak Földvár felől 1873-ban, Vízakna, majd Tusnádfürdő 1897-ben) vagy akkor sem (pl. Szováta, Borszék) történt meg. A vasút ugyanakkor nem mindig volt elérhető a széles rétegek számára, az első korszakban csak az igazán tehetősek engedhették meg maguknak ezt a közlekedési módozatot. *„Egy igen nagy hátránya e szép fürdőnek a hozzá vezető vasutak magas árszabályzata. Az államvasutak más fürdőknél nagyon jól felfogták úgy a fürdő, mint a saját érdeküket, midőn a fürdőkre szóló tour-retour jegyeket a rendes tarifánál lejjebb szállították, csak éppen Tusnádnál nincs még ez behozva”* – (Csíki Lapok, 1899 In: FERENCZ-MÁTÉFI 2016:91). Mindazonáltal általánosan a vasút egy felhajtó erejű tényező volt, a közlekedés fejlődése az utazást segítette, így a fürdőre

utazás egyre elterjedtebbé vált, egyre szélesebb rétegeket „fertőzött meg”. De a vasútfejlesztés nemcsak előnyöket hozott, hanem hátrányokkal is járt, hiszen így az addig helyben nyaraló tehető vendégek egy része távolabbra merészkedett, a Monarchia elegánsabb fürdőhelyeire, ahol ráadásul az előkelőségekkel való találkozásra nagyobb esély mutatkozott (ZEPECZANER 2016).

Az erdélyi és székelyföldi fürdőhelyek fejlődése, viszonylagos sikere egy helyzeti előnyt is eredményezett. A Kárpátok vonala abban az időben jelentős kulturális vízváltató is volt, hiszen azon túl, a román Ókirályságban már ilyenfajta fürdőkultúra nem létezett (KÓSA 2009). A román vendégek így egyre gyakrabban jelentek meg Előpatakon, Tusnádfürdön vagy éppen Vízaknán, különösen a vasúthálózat kiépülése után.

A fürdőélet és a gyógymódok is sokat fejlődtek ebben az időszakban. Kialakult egy nyári szezon, amely főleg a júliusi és augusztusi hónapokra korlátozódott, hiszen már akkor az iskolai oktatás vakációja erre az időszakra esett. Természetesen a valós szezon a legtöbb üdülőhelyen ennél hosszabb volt, májustól szeptemberig tartott. Az üdülés alatti kezelési idő, viszont jóval hosszabb volt, mint napjainkban. Ezt onnan is tudjuk, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben adták az első kedvezményes jegyeket, ezek egyike a menettérti kedvezmény volt, és ezt akkor vehette igénybe valaki, ha pontosan hat hét múlva utazott vissza – tehát hat hétre volt időzítve egy teljes kúra. A fürdőhely mai értelmezés szerinti menedzsere a fürdőigazgató volt, aki néha egy személyben a bérlő-vállalkozó, esetleg maga a fürdőorvos is volt. A vendégnek mindenképp be kellett jelentkeznie a fürdőigazgatónál az érkezés után, nem csak azért, hogy a fontos információkról tudomást vegyen (a fürdőhelyi szabályokról, elérhető szállásokról stb.), hanem mert sok esetben a vendégek névsorát a helyi újságban is rendszeresen közzétették („kurlista”). Ugyancsak a fürdőigazgatónál – vagy, nagyobb fürdők esetében, igazgatóság székhelyén – kellett befizetni a gyógy- és zenedíjakat is („kurtaxa”), mely a fürdőzésnek, ivókúrának, egyáltalán a fürdőhely használatának, valamint az élőzenének („platzmusik”) ellenértékét foglalta magában (a szállás, étkezés, orvosi kezelés magánszolgáltatás volt, ezért külön kellett fizetni) (KÓSA 1999). A másik kulcsembert a fürdőbiztos volt, aki a fürdő rendszabályainak betartásáért felelt (pl. szerencsejátékok, prostitúció, tüntetések, rendbontás megelőzése, a fürdőzés rendjének betartása, előadások engedélyezése, köztisztaság ellenőrzése stb.). Amint azt már említettük, abban az időben egy kúra hosszabb időt vett igénybe, mint az napjaink felgyorsult életvitelében megszokott. Legkevesebb négy, de sok esetben hat vagy nyolc hét is lehetett ennek teljes időtartama. Egy ideálisnak elképzelt napi kúra ásványvíz-, tej- vagy savófogyasztással kezdődött, reggel hatkor, sétával egybekötve, esetleg reggeli térzene is fogadta vagy ébresztette a vendégeket. A fürdőkúra rendszerint reggeli után, a délelőtti órákban zajlott, eltérő időszavokban a nők és férfiak esetében, ritkábban koedukált módon. A kinti medencék vagy természetes tavak (pl. a szovátai Medve-tó, a Balaton, a hévízi-tó stb.) mellett megjelent a fürdőház is, amely az igények, az anyagi lehetőségek és a fürdőzési gyógymódok, gyógyvizek függvényében igen sokféle lehetett. Lényeg, hogy a fürdőzésnek pontosan megszabott rendje volt, ez a víz hőmérsékletének, vélt vagy valós gyógyhatásának és más tényezőknek volt alárendelve. A fürdőzésen és ivókúrán kívül helyenként találkozhatunk a levegőkúrával (a tüdőbaj/TBC volt a kor legveszedelmesebb betegsége), jelen van ugyanakkor a masszáz (mely sok esetben egy lenézett, parasztasszonyok által végzett dögönyözés volt), valamint gőzfürdő és más gyógymódok is. Esetenként különös figyelmet fordítottak a táplálkozásra, bár az is közismert, hogy a magyar vendégek előszeretettel fogyasztottak zsíros és nehezen emészthető ételeket, az italozást sem vetették meg, és sokszor a fürdőhelyi életvitelük sem volt a legkiegyensúlyozottabb. Mindez az éjszakai mulatozásban, italozásban stb. mutatkozott meg, ami rendszerint konfliktust eredményezhetett köztük és a más pihenni vágyó vendégek, illetve a fürdő üzemeltetői között.

A fürdőhelyi demokrácia azt feltételezte, hogy minden fürdővendég egyforma, semmilyen különbség nincs a gyógyulni vágyó látogatók között. Valójában azonban a társadalmi különbségek és rétegek közötti elkülönülések megmaradtak, még ha nem is olyan élesen, mint máshol. A leginkább az étkező helységeken valósult meg a társadalmi egyenlőség: itt igyekeztek minél eltérőbb – ha nem is nagyon távoleső – háttérű vendégeket egymás mellé ültetni, ami abban a korban ritkaságnak számított (persze azért az alsó osztályokból, a munkásság vagy cselédség soraiból eleve nem igazán kerültek fürdővendégek, tehát leginkább a középosztálybéli hivatalnokoknak kellett birtokosokkal vagy kisebb-nagyobb nemesekkel egy asztalhoz ülni). A fürdőigazgató igyekezett egymásnak bemutatni a vendégeket és oldani a hangulatot (KÓSA 2016). Ily módon a fürdőhelyek a készülődő 20. századi átalakulások igazi demokratikus előképei, hírnökei voltak, főleg, ha figyelembe vesszük a liberálisabb szellemet, szabadosabb, normáktól és más kötöttségektől mentes hangulatot, amely ezeket a fürdőket jellemezte. A fürdőhelyek életében ugyanakkor a vendégek számának növekedése megoldandó problémákat is okozott. Egy korabeli feljegyzés szerint gondot okozott a vendégek számával arányosan megnövekedő szennyvíz kezelése Borszákon (ez mai napig előforduló probléma a kevésbé fejlett infrastruktúrával rendelkező üdülőhelyek esetében), valamint a félig-meddig nyilvánvaló, de rendezetlen prostitúció kérdése is (ZEPECZANER 2016).

Hankó Vilmos az 1891-ben Kolozsváron kiadott, azóta sokat idézett fürdőkalauz jellegű könyvében (HANKÓ 1891) nagy lelkesedéssel mutatja be az erdélyi fürdőket és ásványvíz-lelőhelyeket. Jellemző rá már az Előszóban is észlelhető romantikus és túlzó hangvétel, a hazai (magyarországi) és különösen az erdélyi fürdőkkel szemben tanúsított elfogultság, mely többször is visszaköszön a könyv sorai között:

„Hazánknak minden részében vannak vidékek, amelyek tájképi szépségeikkel, környezetüknek csodaszzerű bájával a szó szoros értelmében lebilincselnek, elragadnak, igézetükbe vannak;” (HANKÓ 1891:6).

„Erdély classicus földje a mennyire gazdag természeti szépségekben, historiai emlékekben, épp annyira dúslakodik természeti kincsekben is” (HANKÓ 1891:10).

„Ásványvizeink pedig, páratlan összetételüknel fogva a leghatásosabb gyógyító vizek, a legpompásabb élvezeti vizek – részint ismeretlenek, részint mellőzöttek az idegen, a legtöbbször csekélyebb értékű vizek kedvéért, például a giesshübeliért, a milyen legalább is harmincz van Erdélyben, a rohitschiért, a gleichenbergiért, emisért, seltersiért, kondorfiért stb., a melyek szintén bőven vannak képviselve Erdélyben” (HANKÓ 1891:13).

Hankó Vilmos megjegyzi ugyanitt, hogy az erdélyi fürdők legfőbb hátránya az ismeretlenségükben rejlik, hiszen a hazai orvosaink is inkább a távoli vizeket ajánlják a betegeknek az erdélyiek helyett. Nincs meglepő az erdélyi fürdők látogatottságával, a magyar fürdők össz látogatószámát 57 ezerre teszi 1887-ben, ebből mindössze 10 ezer a külföldi látogató, és ennek csupán egy kisebbik része lehet az erdélyi éves látogatószám, szemben a wiesbadeni éves 60 ezer látogatóval, mely egymaga meghaladja a magyar fürdők teljes vendégszámát (HANKÓ 1891:13).

Hankó V. a századvégi fürdőkalauzában 40 erdélyi helyszínt mutat be. Kiderül, hogy ezek nagy része csupán ásványvízben, tájképi-természeti adottságokban gazdag, de amelyek esetében a minőségi szolgáltatások, a jó megközelítési infrastruktúra és a modern fürdőkultúra megléte is még teljességgel hiányzik. Azon helyszínek esetében, ahol viszont vannak már fürdőzési lehetőségek vagy más szolgáltatások, a szerző nem mulasztja el bemutatni a lehető legrészletesebben az árakat, a legkülönfélébb szolgáltatásokat és az elérhető étkezési, szórakozási, valamint kirándulási lehetőségeket is. A kalauz nagy érdeme, hogy mind a 40 helyszín forrásait részletesen bemutatja, legtöbb esetben a források vízkémiai összetételére vonatkozó méréseit is összegyűjti (ahol szükséges, saját vegyelemzési eredményeivel pótolja)

és közli, mindezt kiegészíti az esetleges (akkor ismert) élettani hatásokkal, javallatokkal. A leírások tartalmazzák a helység természetföldrajzi leírását, néhol fontosabb történelmi visszapillantást vagy legendákat is ismertetnek, továbbá a fürdőépületek és szolgáltatások pontos bemutatását (ahol van ilyen), a fürdőorvos jelenlétét és az igénybevétel szerint árakat, díjszabásokat is megjelenítik.

A Hankó Vilmos kalauzában felsorolt fürdők alapos elemzést igényelnek, így ugyanis kiderül, hogy melyek a már számontartott fürdők a 19. század végi Erdélyben, illetve azt is megtudjuk, hogy ezek milyen szolgáltatásokkal, infrastruktúrával rendelkeztek.

1. táblázat: Összesítő az 1891-ben elérhető szolgáltatásokról az erdélyi ásványvizes helyek esetében

(1891 körül)	Megközelíthetőség vasúton (15-20 km-en belül)	Fürdőház	Fürdőorvos	Tükörfürdő, medence	Vendéglő	Térzene, fürdőzene
Hány helyszínen elérhető?	7	25	24	29	27-28	8

Forrás: saját szerkesztés HANKÓ (1891) alapján

A fenti táblázat azt árulja el számunkra, hogy Erdélyben a 19. század utolsó évtizedében a 40 említett helyszín közül csupán 24-25 település számított valamelyest fürdőnek, de igazán fejlett, többféle szórakozási, étkezési és gyógyászati szolgáltatással csupán 8-10, legfeljebb 12 település rendelkezett. Ezek a következők: Algyógy, Borszék, Előpatak, Jegenye, Korond, Kovászna, Málnás, Marosújvár, Radnaszentgyörgy, Tusnádfürdő, Vízakna, Zajzon.

A fürdők fejlődéstörténetét a belső folyamatok, tulajdonjogi vagy befektetési és működési modelljük is befolyásolta. Azokon a helyeken, ahol a 20. század elején befejeződő vasúthálózat elkerülte a települést és az újítások, befektetések sem voltak elégségesek, a fürdőhely hanyatlásnak indult vagy megmaradt helyi jelentőségűnek (lásd Kiruly, Szeltersz vagy Homoród). A vasút nemcsak vendégeket hozott, hanem a közeli városok lakosságát is távolabbi, módosabb, vonzóbb fürdőkre juttatta el: egy korabeli statisztika szerint a marosvásárhelyi polgárok jelentős része 1894-ben már a sziléziai Grafenbergbe, a csehországi fürdők közül pedig Karlsbad-, Marienbad- vagy Franzensbadba is utaztak (GIDÓ Cs. 2013). Nyugatról keletre, tehát a Monarchia nyugati részeiből az erdélyi fürdőkbe ritkábban jöttek, esetleg valamely orvos konkrét javallatára kerestek fel borszéki, előpataki vagy más erdélyi sós fürdőket, amelyek ritkának számítottak a Monarchia más részein. Erdélybe inkább a román Ókirályságból érkeztek külföldi vendégek, mivel ott a fürdőkultúra kevésbé volt meghonosodva, tehát kevés fürdő üzemelt, így a társadalom felsőbb, tehetősebb rétegének a legkézenfekvőbb üdülési, fürdőzési célpont Erdély volt. Pl. 1907-ben a mintegy 1033 fő tusnádfürdői vendégkör kb. egyötödét tette ki az a 222 személy, aki a szomszédos román királyságból érkezett (GIDÓ 2013:277).

Összegezve az erdélyi fürdők 19. századi történetét, elmondhatjuk, hogy nagyon sokféle esetet ismerünk meg, ha közelebbről vizsgáljuk ezeket. A kategóriákat meghatározó szempontok lehetnek a látogató közönség összetétele, a főbb vonzerők, a forrásvizek típusai vagy más gyógytényezők, ez utóbbiak tekintetében Erdély valóban változatos képet mutat. Nemcsak ásványvizek (ritkábban hévizek, termálvizek is), hanem sós tavak (főként Erdély középső részein), gyógyiszapok, mofetták és a korszak jellemző tüdőbetegségei miatt a jó minőségű hegyvidéki levegő is sok helyen eladható tényező. A fő attrakciók ebben a korban a fürdőzési lehetőség és az ivókúra, a látványos természeti környezet, de a felsőbb társadalmi rétegekhez

tartozó személyekkel való találkozás lehetősége is vonzerőnek számított. A viszonylag szűk térben zajló kúrák, séták vagy akár bálók, étkezések és zenei előadások lehetőséget teremtettek sokaknak, hogy arisztokrata és nagypolgári személyiségekkel egy helyszínen mutakozzanak és értékes kapcsolatokat alakítsanak ki.

A célközönség tekintetében azonban Erdélyben főleg a lokális, inkább a középsőnek mondható kispolgári, kismemesi vagy módosabb paraszti rétegek igényeit kiszolgáló fürdők voltak többségben. Kirulyfürdő, Málnásfürdő, Kolozs, Maroshévíz, Bázna, Boholt és még sok más fürdő megrekedt ebben a lokális jelentőségű szerepben, a többségük mára már ezt is elvesztette.

Székelyföld és Erdély fürdői néhány évtizedes elmaradást mutattak az Osztrák-Magyar Monarchia fejlettebb, főleg cseh és osztrák vidékeken kifejlődött fürdőkultúra legfontosabb helyszíneire képest. A század végére néhány fürdőhely kiemelkedett, de ezek (Tusnádfürdő, Borszék, Előpatak vagy Kovászna) egyike sem érte el Karlsbad, Grafenberg vagy Baden színvonalát az infrastruktúra, a szolgáltatások színvonala és a látogatottság tekintetében.

3. A marketing formái a 19. századi erdélyi fürdőhelyeken

3.1. Híres fürdővendégek, presztízs értékű találkozások

A fürdőhelyek 18. századi fejlődésével együtt a reklám sajátos formái is megjelentek. Akárcsak a brit üdülőhelyeken, ahol ekkor már jól kialakult fürdőhelyek igyekeztek a felsőbb osztályokat megnyerni, a Monarchiában is számos üdülőhely próbált élni a kor sajátos befolyásolási eszközeivel. Amint azt a brit fürdőhelyekkel kapcsolatban Ward észreveszi (WARD 1998:30), a korszakra jellemző volt a királyi vagy főnemesi látogatások, és az ebből származó „kanonizáció” a legfontosabb „influenszer” elemmé vált, amit akkor el lehetett képzelni. Pl. Bath üdülőhely Anna királynő általi meglátogatása 1702-ben hosszú időre megerősítette és biztosította Bath helyét az angliai fürdőhelyek térképén. A presztízs értékű látogatások és az ebből származó szóbeszéd jelentették tehát az arisztokrata és nagypolgári rétegek számára a legfontosabb tájékoztatói módokat a 18. században, mivel a nyomtatott sajtó és más médiumok még viszonylag gyenge elterjedést mutattak a társadalom polgári rétegeiben. Természetesen az ismertebb személyiségek egy fürdőhelyen való megjelenésének már hírértéke volt, még ha a velük való személyes találkozás, beszélgetés nem is valósult meg, csak a felsőbb társadalmi kategóriák számára. Ugyanakkor a középpolgári vagy más kategóriák számára az a tény, hogy a helyi nemesi vagy birtokosi, magasabb beosztású tisztviselőkkel, egyházi előljárókkal találkozhattak, netán párbeszédet is folytathattak, nagy és fontos élmény lehetett, noha társalgást mindig csak felsőbb rangú személy kezdeményezhetett (KÓSA 2016:24). Baden bei Wien, Gastein, Gleichenberg, Karlsbad, Marienbad, Bad Ischl (mely Ferencz József kedvenc nyaralóhelye volt éveken át) vagy a tátrai üdülőhelyek nemcsak az Osztrák-Magyar Monarchia császári és királyi udvarának kedvencei voltak, hanem esetenként külföldi, brit, német és más uralkodók is megjelentek az újkor különböző időszakában. Erdély helyszínei a neves személyiségek, királyi méltóságok üdülési célpontjai tekintetében is jelentősen elmaradtak az osztrák vagy akár más magyarországi helyszínektől. A már említett szerb fejedelem az 1840-es években tett előpataki látogatásain és Ferencz József császár 1852. évi tusnádfürdői látogatásán kívül nem sok más példát ismerünk. Nagy szenzációnak számított azonban Blaha Lujza, „a nemzet csalogányának” négyhetes borszéki nyaralása 1882-ben. A művésznővel való találkozás a sétányokon, a kutaknál jelentős élmény lehetett, hisz azelőtt a már ismert személyiséget legfeljebb újságban láthatták a polgárok. Az énekesnő jótékonyági hangversenyt is tartott, amelynek természetesen szintén komoly hírértéke volt (KÓSA 2009). Borszéket román, főként moldvai előljárók is látogatták, pl. Vasile Alecsandri író, ez pedig természetesen további román vendégeket vonzott. A Kolozsvár melletti Jegenyefürdőt a budapesti főiskolai tanár, Hermann Antal vette bérbe néhány évre, meghívására 1890-91 nyarain egész sor fiatal értelmiségi nyaralt itt. A patriarchális viszonyokat jellemzi, hogy a helyi

lapok rendszeresen leközölték a fürdőhelyen üdülő vendégek névsorát (GIDÓ 2013). Ennek érdekében minden vendégnek, függetlenül a szállás és étkezés módjától vagy helyétől, illendő volt bejelentkeznie a fürdőhelyi igazgatónál vagy a fürdőorvosnál az érkezést követő napokban.

3.2. Tudományos dolgozatok, fürdőkalauzok, útikönyvek

A 19. században a nyomdatechnika fejlődésével együtt a tudományos dolgozatok, disszertációk megjelenése váltak jelentős befolyásoló tényezővé, nem kizárva persze az előzőekben említett presztízs értékű találkozások fontos szerepét. Erdélyben az első munka, mely hivatkozási ponttá vált, az 1847-ben, Nagyszebenben megjelent vízaknai sósvizekről írt tanulmány. „*A' vízaknai kamarai iblanyos sósforrások Vegy- és gyógy-tani tekintetben Össze hasonlítva a' külhon e' nemű jeles sósforrásaival*” szerzője középjait Kósa Mózes, sebész- és szülész-mester, királyi kamarai és Vízakna városi orvosa (KÓSA 1874). A tudományos megközelítés itt még jócskán keveredik a korszak hiedelmi és tapasztalati tudásával, és persze mindezt a szerző terjengős, régies és barokkosan cifra megfogalmazásokkal juttatja kifejezésre.

Idegen nyelvű kalauzok, leírások is születtek ebben a korszakban. A már említett Meyr F. Előpatakról készült többnyelvű útikönyve mellett (WIRTH 2011) érdemes megemlíteni Cseh Károly 1873-ban, Budapesten megjelent részletes, 265 oldalas angol nyelvű leírását Borszékről (CSEH 1873). A mű inkább tudományos-ismeretterjesztő munka, mint turistakalauz. A szerző részletes természetföldrajzi, geológiai és történelmi bemutatással kezdi a leírást, majd a forrásvizek fiziológiai hatását, a hely klimatikus hatásait vizsgálja, illetve a különböző kórismékre és az ásványvizek használatára vonatkozóan kínál orvosi tanácsokat. Általános ivókúrára, fürdőkúrára és étrendre vonatkozó szabályok, valamint kirándulási lehetőség rövid felvázolásával zárul a tudományos igényességű dolgozat.

Egy másik, későbbi szakkönyv 1907-ben a Magyar Balneológiai Egyesület kiadványaként jelent meg, Dr. Papp Samu és Dr. Hankó Vilmos szerkesztésében, „*A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei*” címmel (PAPP – HANKÓ 1907). A bemutatott 157 helyszín közül mindössze 36 található a történelmi Erdély területén (nem számoltuk ide a mai romániai területen levő, de nem Erdélyhez tartozó szatmári, bihari, bánági, valamint máramarosi helyszíneket). A Papp Samu-féle kalauz érdekessége, hogy már jelentős számú reklám, hirdetés is megjelenik az első és az utolsó oldalakon, összesen 27 darab, ebből négy erdélyi vonatkozású hirdetés, név szerint: a málnási Mária-forrás, a málnási Sicilia forrásvíz (mint Budapesten megvásárolható ásványvizek), a Vízaknai kincstári sósgyógyfürdő, valamint a báznai jódsó hirdetései. A kalauz már a vasút által elérhető helyszínek 1907. évi vasúti menetrendjét is tartalmazza, amely szerint általában napi 2 vagy 3 oda-vissza járat állt rendelkezésre. A vasút igénybevételével megközelíthető helyszínekből (vagy csoportokból, pl. Tátrai-fürdők) 46 darab volt, ebből 8 erdélyi helyszín, közöttük Borszék (dédai állomással), Előpatak (földvári állomással) és Korond (parajdi állomással) is.

Nagy hatása volt a Preysz Kornél által szerkesztett, kisebb-nagyobb megszakításokkal kiadott *Fürdőügyi Könyvtár* sorozatnak, mely többnyire magyarul, de más nyelveken is megjelent. Összesen közel száz füzet jelent meg a szűk tíz év alatt. Mivel vállalkozása nem volt jól tőkésítve, a szerkesztő nem tudott honoráriumot fizetni a szerzőknek és a kiadást is a desztinációk, fürdőhelyek működtetőinek támogatásával igyekezett finanszírozni, reklámozást is felkínálva számukra. Előre rögzített címek szerint kérte a szerzőktől a fürdők leírását: „*A fürdő fekvése és rövid leírása. Közlekedés. Szállás és étkezés. Gyógyeszközök. Meteorológiai viszonyok. Az orvos neve. Gyógyszertár. Szórakozás. Gyógy- és zenedíj. Évad. A fürdő története.*” (KÓSA 1999:73).

A fürdőirodalom egyre terebélyesebb, gazdagabb lett, rendszeres kiadványok egész sora jelent meg a század második felében (Magyar Fürdőlapok, Magyar Gyógyterem, Fürdő- és Turista Újság, Nemzetközi Fürdőlapok stb.). A túlzások, dicsérő szavak természetesen mindenhol jelen

voltak, sokszor olyannyira, hogy a legtöbb forrás vizét minden komoly betegségre ajánlották, ez persze egy idő után hitelvesztéssel járt (KÓSA 1999). A fürdők leírásaiban általában megtalálhatóak a hely kialakulásával kapcsolatos legendák, történelmi mítoszok is, melyek közül a leggyakoribb a pásztorgyerekek csodás gyógyulása, a vadonban cserkésző vadászok felfedezései, de a túlzásokról tesznek tanúságot a sok helyen felbukkanó toposzok is, melyek mankóval érkező és pár hét múlva táncolva távozó betegekről számoltak be nem egy esetben.

A leírások a vendégtoborzás céljából gyakran a legszebb színben próbálták lefesteni a fürdőhelyeket, ennek megfelelően különböző jelzőket, jelölőket társítottak a helyekhez, vagy a fejlettebb osztrák-magyar fürdőkultúra nevesebb helyszíneivel kapcsolták össze. Ekképpen Tusnád „Erdély gyöngye”, Előpatak a „magyar Karlsbad”, a Székelyudvarhely mellett lévő Szejke a „székely Gastein” lett, Korond pedig „Erdély Gleichenbergje” (GIDÓ 2011).

3.3. Reklámok, hirdetések, képslapok

Az útikönyvek, fürdőhelyi kalauzok, a különböző rendszeresen megjelenő fürdőügyi kiadványok, valamint a nyomtatott sajtó terjedésével az oldalas-féloldalas vagy kisebb méretű hirdetések is egyre gyakoribbak lettek. Ezek tartalmilag vagy a fürdőhelyről származó ásványvizre, mint termékre vagy pedig magára a fürdőhelyre vonatkoztak, néha tényszerűen bemutatták az ott elérhető gyógyászati eljárások, gyógytényezők és az ásványvizek hatását, alkalmazhatóságát, máskor pedig jelzőkben és dicsérő szavakban nem szűkölködő, néha lelkendező szövegekkel igyekeztek felhívni az olvasóközönség figyelmét. A hirdetésekre jellemző volt a betűkiemelés, egyes szövegrészek a többinél lényegesen nagyobb betűmérettel és vastagított betűkkel való szedése. A képek használata ezekben a hirdetésekben még nem nagyon volt tettenérhető.

A reklámozást már a század vége felé, 1901-ben szabályozták, amikor 20 magyar fürdő- és gyógyhely ingyenes vasúti reklámját engedélyezték (WIRTH 2010:74). Az ingyenes vasúti reklám a korszak bevett szokása volt, a brit vasutak is előszeretettel reklámozták a különböző tengerparti és ásványvizes fürdőhelyeket (WARD 1998). A brit állami vagy magántulajdonban levő vállalatok számára fontos cél volt, hogy az utazóközönség minél többet használja a vasúti közlekedést, nevezetesen egyik vagy másik fürdőhelyi járatot, így esetenként a vasúttársaság lett egyes desztinációk legfőbb marketingese. A vasúti plakát, mely várótermekben és a peronokon jelent meg, egyes eseményekre, utazásra vagy konkrét helyszínekre invitálta a közönséget, a vasúti pályaudvarok egyik díszévé vált a 20. század elejére, amikor már színes rajzolt képi háttérrel is rendelkezett (GIDÓ 2013:223-224). Az utazás iránt tanúsított élénk érdeklődést jelzi, hogy egy 1912-es Belügyminisztériumi rendelet az állami és törvényhatósági alkalmazottak számára vasúti kedvezményeket biztosított (WIRTH 2010:74).

A reklámok szövege sokszor a kizárólagosságra törekedett. Az előpataki ásványvizet, mint a „világ első égvényes vasas savanyúvize”-t hirdették, amely kiválóan alkalmas belgyógyászati problémák gyógyítására. „Ez az egyedüli ásványvíz, mely borral használva nem hevít s a gyomrot nem szorítja.” (GIDÓ 2013:278). A báznai jódsó az „egyetlen magyar jódsó”. Gyakori volt a más, jellemzően a nyugatabbra eső fürdőkhöz való viszonyítás. A vizaknai kincstári sós gyógyfürdő „gyógyhatásában Aussee, Gmunden, Ischl, Reichenhall és Nauheim fürdőket messze felülmúlja” (PAPP – HANKÓ 1907: utolsó o.). A nagyobb, legalább féloldalas hirdetések rendszerint tartalmazták az évad kezdési és befejezési időpontjait, a gyógyjavallatokat, a lakhatással, élelmezéssel kapcsolatos szolgáltatásokat, valamint a fürdőorvos vagy a működtető (bérlő) vállalkozó nevét. Érdekesség, hogy sokszor hirdették, és kérésre prospektust is küldtek. A közlekedés és megközelítés mindenképp fontos szempont volt, sok reklámban megjelent. A budapesti-kelenföldi Erzsébet sósfürdő Mattoni-féle időszakában keletkezett újsághirdetésben (VU 1896:388) olvashatjuk: „Egészséges fekvés, fél óránnyira a fővárostól, kényelmes lakások, jó vendéglő, zene, kád- és márványfürdők, különféle

zuhanykészülékekkel. Rendes társaskocsi közlekedés. A kocsik állomási helye: Ferencz József-tér, a régi Lloyd-épület előtt. A gyógyhelyre vonatkozó bővebb felvilágosítással szívesen szolgál: Mattoni és Wille.” A vasúttársaságok esetenként ún. kéjvonatokat indítottak, melyek programját a nyári menetrendbe illesztették. A kéjvonatok rendszerint közeli fürdőhelyekre vitték a nagyvárosi lakosokat, jellemzően egy reggeli odaút és egy esti visszautazás révén. Ilyen járatok indultak pl. Budapestről Gödöllőre, Losoncra, Kolozsvárról Marosújvárra, Temesvárról Stájerlak-Aninára vagy Nagyszébenből Vízaknára, mely utóbbi az egyik legnépszerűbb útirány volt. 1885-ben 9500 fő kedvezményes menettérítési jegyet adtak el a Nagyszében-Vízakna járatra, míg a normál utasforgalom további 3800 fő volt ezen a vonalon (FRISNYÁK 2017:13).

1. ábra: Herkulesfürdő hirdetése egy korabeli fürdőkalauz első oldalain

HERKULESFÜRDŐ kincst. gyógyfürdő és üdülőhely.

Krassó-Szörény vármegyében 168 m. magasságban fekszik a vadregényes Csernavölgyben, 20 percnyire a m. kir. államasutak állomásától.

Természetes 56° C. meleg sós és konyhasós kénes források.

A sósfürdők általános gyengeség, vérszegénység, ideggyengeség, vese- és hólyagbajok, görvélykór és mirigydaganatok, a konyhasós kénes fürdők izom és ízületi csuz, rheuma, különféle idült bőrbajok, syphills és következményei, izom és inzugarodás, ízületi merevség, csuzos idegbántalmak és ischiasz ellen kiténőek.

Hidegvízgyógyintézet és uszoda. Ivókura.

Hat monumentális szálloda 500 szobával és fedett összekötő folyosókkal. Allandó katonazenekar és cigányzene. Szini előadások. Játéktermek, lawn-tennis, halászat és vadászat, tveggömblovészet. Gyönyörű kiránduló helyek. 60 kilométer hosszú gondozott árnyékos séta- és turista-utak.

ELSŐRANGU GYÓGYTE REM. SZABÁLYOZOTT, MÉRSÉKELT ÁRAK.

Ismertetőt készséggel küld és bővebb felvilágosítással szolgál **a m. kir. fürdőigazgatóság.**

Forrás: PAPP S. – HANKÓ V. (1907), első, n.sz. o.

A képeslapok pótolták a hirdetések vizuális szegénységét, de akárcsak a plakátok, ezek is viszonylag későn jelentek meg. Az első erdélyi vonatkozású rajzolt vagy litográfias képeslapokat az 1870-es, 1880-as években találjuk, ezek közül két borszéki áll rendelkezésre 1873-, ill. 1889-ből. A század vége felé, a '90-es években, de különösen a 20. század első éveiben vált mindez egy kedvelt kommunikációs és egyben reklámozási módozattá. A századforduló után egyre gyakoribbak lettek a fénykép alapú képeslapok, de a rajzolt képek még a 1920-as években is felbukkantak. A képeslapok témái változatosak voltak, sok esetben név szerint mutattak magánvillákat, szállodákat, vendéglőket, fürdőépületeket, sétányokat, forrásokat. Találunk tájképi, természeti fotókat is a településről vagy környékéről, sok esetben romantikus ábrázolással (hegyes-sziklás, vadregényes hangulatú képek). Néha polgári alakok,

középkorú személyek, általában sétáló, ritkán fürdőző vendégek képei is megjelentek a fényképeken nem felismerhető arckifejezéssel, tehát inkább távoli, egészalakos utcai képek voltak (rajzolt vagy fotográfia). A képeslapok szerkesztése legtöbbször egyszerű volt, egy kép, középpontban valamely épülettel vagy utcarészlettel, máskor igényesebb, szecessziós-virágos keretkezéssel, több kép kollázsszerű egymás mellé szerkesztésével, és jellemzően kevés szöveggel jelentek meg. Szöveggént legtöbbször a képen szereplő épület neve, néha az Üdvözlés ...-ról/-ről (a település neve) jelent meg, inkább magyar, de sokszor német nyelven is (ami a német nyelvterület célzott megszólítását is jelentette).

Összegezve, a korszak reklámozási lehetőségei látszólag korlátozottak voltak. A 19. század első felében az újság(olvasás) és a szaklapok, fürdőmagazinok sem voltak elterjedve, tehát a befolyásolás többnyire a szóbeszéd útján történt, a megközelíthetőség, a szolgáltatások és gyógyjavallatok, illetve fürdőorvosok ajánlásai alapján. Sokat számított a híres fürdővendégekkel való találkozás lehetősége. A 19. század második felében két fontos elem jelent meg a marketing eszközök tárházban: a szakmai tanulmányok, dolgozatok egyes fürdőhelyekről, illetve később az összesítő útikönyv-szerű munkák, melyek fontos támpontok lehettek az érdeklődő közönség számára. A másik elemet a hirdetések, reklámok jelentették, melyek az egyes hetilapok, újságok, fürdőlapok, de a már említett kalauzok utolsó oldalain is szövegszerű hirdetményként felbukkantak. A korszak végén, a század fordulópontján a képeslapok és a vasúti plakátok is teret nyertek, melyek immár a vizuális, képi ingerek kapuját (és implicit módon ezek versenyét) is megnyitották.

4. Átalakulások és hanyatlás a 20. században. Következtetések

A Monarchia világa és vele együtt a polgári fürdőélet gyorsan szűnt meg az első, majd a második világháborút követő nagy társadalmi és geopolitikai átalakulások következtében. Az első világháborúval a Monarchia szétesett, sok korábban kedvelt fürdő az országhatárokon kívülre került. Nemcsak a történelmi-társadalmi keret, amely az addigi fürdőkultúrát meghatározta, esett szét, hanem az államhatárok szigorúbb értelmezése miatt az átjárhatóság és a külföldi utazás is körülményesebbé vált a 20. század végéig (KÓSA 2009). A két világháború közötti időszakban a gazdasági világválság, infláció, a fasizmus és a kommunizmus előretörése akadályozta a polgári életmód és értékrend, a kulturált fürdőélet folytatását. Erdélyben a magyarországi küldőpiac helyett a romániai célcsoportokra kellett fókuszálni. A Kárpátokon kívüli polgári rétegek jelentősen eltérő, kezdetlegesebb fürdőkultúrával és utazási szokásokkal rendelkeztek, ami lassan átalakította az erdélyi fürdőhelyek kínálatát is. A magyar tulajdonosokat, különösen az egyházi és nagybirtokos személyeket sok esetben megfosztották a villa, fürdő vagy szállodai tulajdonuktól. Ugyanakkor a fürdőzési szokások is változtak. A 20-as években megjelent a helioterápia (WARD 1999) vagyis a napozás divatja, mely egyre inkább a strandolást erősítette és ez fokozatosan elvált a gyógyfürdőzési tevékenységektől (WIRTH 2010). A strandolás, illetve főleg a napozás a fürdőruha divatjának átalakulásához is vezetett, mely a 20. században egyre kevésbé borítja a testet. A női test, mint kommodifikált látvány már a 19. században felbukkant a nyugati, főleg a francia plakátokon (WARD 1999), de az egyre kevésbé eltakart női test a 20. század elején mindenhol egyértelműen előtérbe került, a plakátok és hirdetések középpontja, fő látványosságává vált. A marketing felfedezte az ebben rejlő lehetőségeket.

A leglátványosabb átalakuláson vélhetően a romániai fürdők mentek át, és bizonyos esetekben a leromlás is itt öltött a legnagyobb méreteket. Nemcsak a kommunizmus igénytelensége, hanem az 1990 utáni, balul sikerült privatizációs folyamatok is fokozták az egyes fürdőtelepülések infrastruktúrájának teljes megsemmisülését (KÓSA 2016:29). Ilyen volt a bánsági Herkulesfürdő, ahol először a szocialista túlméretezett szállodák tették tönkre a természeti és az épített örökség harmóniáját, majd az államszocializmus megszűnésével a

gazdasági erőterektől való elszakadás, a közlekedési és turisztikai elmaradottságból és a gazdátlanságból adódó dekadencia ma is látható nyomokat hagyott. A teljes megszűnés, leépülés jellemzi Előpatakot, Kirulyfürdőt és Málnásfürdőt, de Zajzonfürdőt, Báznát, Bikszádót és Lippafürdőt is ide kell sorolnunk. Vannak helyek, ahol már szellemvárosként csak egy-egy épület vagy rom mutatja az egykori idők megkopott fényét: Menyházán, Vízaknán, Előpatakon vagy Kirulyfürdön ma már csak nagyon leromlott villa- vagy fürdőépületeket találunk. Szerencsére vannak – főleg Székelyföldön – jobb példák is: Szováta, Tusnádfürdő, Borszék vagy Kovászna. Bár itt is voltak megtorpanások az elmúlt évszázadban, ezek a települések viszonylag jól átvészelték a szocialista piacgazdaság-átmenetet, és ismét a felívelés pályájára léptek. Más fürdők, mint Zsögödfürdő, Sugásfürdő vagy Szejke a közeli városok szatelit fürdőjévé váltak.

Az erdélyi fürdőkultúra egyértelműen a nyugat-európai és azon belül az Osztrák-Magyar Monarchia fürdővilágához tartozik. Jelentős késéssel és némi méretbeli, valamint szolgáltatásokkal és infrastruktúrával való ellátottság tekintetében látható különbséggel több erdélyi fürdő épült ki, legnagyobb arányban a 19. század második felében. A korszak nagyszerű kommunikációs anyagokat termelt ki, így szinte mindenhol találunk Erdélyben is tudományos dolgozatokat, fürdőkalauzban való megjelenést, később hirdetések és képeslapokat is. Fontosak voltak a személyiségek látogatásai is, de az értelmiségiek, nemesi származású és más jómódú birtokosok is vettek pártfogásba vagy üzemeltetésbe néhány fürdőt. A társadalmi élet ezeken a fürdőtelepüléseken a századfordulón pezsgő hangulatú volt, nyilván ez inkább csak a nyári időszakra volt jellemző.

A két világháború kétszeres törést hozott a fürdők életében. Az első világháborút impériumváltás (Romániához csatolás) és egy gazdasági recesszió, a másodikat pedig a társadalmi-gazdasági átalakulások (szocializmus) és a további elszegényedés követte. A polgári középosztály gyakorlatilag megszűnt, a kialakuló új társadalmi rend derékba tört, és az erdélyi, valamint partiumi, bánági fürdőket is „maga alá temette”. Érdekes módon a székelyföldi, periférikus elhelyezkedésű, viszonylag kisméretű, hideg ásványvízre, néhol sós vízre alapozó fürdők tudták legjobban átvészelni a 20. század és különösen a kommunizmus által okozott felfordulásokat, átalakulásokat (kivéve persze azokat, amelyek már az államszocializmus alatt – pl. Előpatak, vagy az utána következő években – pl. Bálványosfürdő tönkrementek). A 21. századi új kibontakozás már nem csak fürdőéletéről szólt (hanem más turizmusformákról is), már a kommunizmus által létrehozott struktúrákat is integrálta, illetve már nem csak a középosztály sajátos mozgástere, hanem más társadalmi kategóriák (munkásosztály, nyugdíjasok, átutazó turisták, stb.) üdülési dimenziója is lett. A legfőbb veszteség azonban vélhetően a fürdők megváltozott szocializációs jellegében keresendő. Amíg ezek viszonylag sok személyes kapcsolatra, beszélgetésre, találkozásra adtak lehetőséget a 19. századi fürdőkulturában, a 20. század végére a professzionalizáció, a tömeges jelleg és megváltozott társadalmi rend okán a fürdővendégek között kialakuló kapcsolatok szinte teljesen valószínűtlenné, vagy legalábbis véletlenszerűvé váltak. Az ismerkedés, beszélgetés vagy közös étkezések lehetősége megszűnt, a fürdőzés is csak bizonyos szituációkban nyújtott egy lazább keretet a közös dolgok megbeszélésére. A fürdőcultúra immár a professzionális gyógyturizmus és wellness turizmus üzemszerű termelésévé vált, kizárva a korábbi, hosszú tartózkodásra alapozó ismerkedési, szocializációs mechanizmusokat.

Irodalomjegyzék

ABERTH J. (2013): An environmental history of the Middle Ages: the crucible of nature. Routledge.

- BARNA G. (2014): Szent kutak, szent források a búcsújáró helyeken. Uő: *Vallási néprajzi tanulmányok*. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, pp. 61-66.
- CSEH CH. (1873): *The Borszék Baths. From a medicinal and national economist point of view*. Budapest, 1873, printed by F. Buschmann.
- EGYED Á. (Ed.) (1973): *Az utazás divatja: útleírások, útijegyzetek az 1848 előtti Erdélyről*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- FARKAS A. (2018): *Fürdő kultúra és gyógyturizmus Borszéken. A borszéki fürdőélet aranykora*. Borszék.
- FEHÉR A. (2016): Fürdő kultúra a 18. századi erdélyi emlékiratokban. In: *Fürdőélet Erdélyben*. Rüs-Fogarasi E. (szerk.). Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár.
- FERENCZ-MÁTÉFI K. (2016): Fürdőélet és építészeti törekvések a 19. sz. végén, 20. sz. elején Tusnádfürdőn. In: *Fürdőélet Erdélyben*. Rüs-Fogarasi E. (szerk.). Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár.
- FRISNYÁK ZS. (2017): Kéjutazók és zárandokvonalak. A vasúthasználat kultúrája és szokásai a 19. században. In: *KÜLÖNVONATON. A vasút szerepe a vallási életben és a turizmusban. A vallási kultúrakutatás könyvei 31*. Szerkeszti: Barna G. Táj és népi kultúra 13. Szerkeszti: Mód L. és Simon A., pp. 11-26.
- GIDÓ CS. (2013): *Vasszekér és mozdonygőz: a székelyföldi vasút története, 1868-1915*. Pro-Print Kvk.
- GRYNAEUS T. (2002): Fára aggatott rongyok. In: *Test, lélek, természet*. Szerk. Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet. Budapest – Szeged /Szegedi vallási néprajzi könyvtár 9.
- HANKÓ V. (1891): *Az erdélyrészi fürdők és ásványvizek leírása*. Az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület kiadása, Kolozsvár.
- KÓSA L. (1999): *Fürdőélet a monarchiában*. Budapest: Holnap.
- KÓSA L. (2009): Az erdélyi fürdők aranykora. *Korunk* - 3, 20(8).
- KÓSA L. (2016): A fürdőélet mint a polgári életforma része. In: *Fürdőélet Erdélyben*. Rüs-Fogarasi E. (szerk.). Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár.
- KÓSA M. (1847): *A vizaknai kamarai iblanyos sósforrások*. Closius György. http://real-eod.mtak.hu/2590/1/A_vizaknai_kamarai_iblanyos_sosforrasok.pdf
- LÖVEI-KALMÁR K. (2020): A fürdőélet átalakulása Magyarországon a 20. században a társadalmi, politikai változások tükrében. In *Vörös és Fehér: Társadalmi-Politikai Átmenetek Északkelet-Magyarországon a 19–20. Század Fordulójától*; Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó: Eger, Hungary, 2020: pp. 177–192.
- ORBÁN B. (1871): *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból* (2), Helikon Kiadó.
- PAPP S. – HANKÓ V. (1907): *A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei*. Magyar Balneológiai Egyesület, Budapest.
- WARD, S. V. (1998): *Selling places: the marketing and promotion of towns and cities, 1850-2000* (23), Taylor & Francis.
- WIRTH I. (2011): *Fürdő kultúra*. Szent István Egyetem, Budapest.
- ZEPECZANER J. (2016): A székelyföldi fürdők látogatottsága. In: *Fürdőélet Erdélyben*. Rüs-Fogarasi E. (szerk.). Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár.

Egyéb források

GIDÓ CS. (2011) Székely fürdők az Osztrák-Monarchia korában. Transindex.ro portálról. https://eletmod.transindex.ro/?cikk=14348&fbclid=IwAR0SpAM2DU4CJrSbGzsC5ciHAFIN Y1eCA_eP0Qk603f9ChIh3WGrMhOtgH8. Utolsó látogatás: 2023.05.01.

Vasárnapi Újság, 43. évfolyam, 1896 év, 23. szám, 388. o. <https://www.epa.oszk.hu/00000/00030/02207/pdf/02207.pdf> Utolsó látogatás: 2023.05.01.